

कोविड – 19 चा असंघटीत क्षेत्र व स्थलांतरीत कामगारांवरील परिणाम : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. सुनिल शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

प्रस्तावना :

कोविड – 19 मुळे संपूर्ण जगभरात महामारी निर्माण झाली असून यातून लोकांना वाचविण्यासाठी जगभरात टाळेबंदी करण्यात आलेली होती. याचा अनिष्ट परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेसोबतच भारतामध्येसुद्धा झालेला दिसून येतो. भारतातील अनेक क्षेत्रे टाळेबंदीमुळे प्रभावित झालेले असून याचा सर्वाधिक फटका असंघटीत क्षेत्राला आणि टाळेबंदीमुळे रोजगार गेलेल्या व ज्यांना नाईलाजास्तव जगण्यासाठी गावाकडे स्थलांतरण करावे लागले अशा कामगारांवर झालेला आहे. भारतामध्ये मार्च महिन्यामध्ये कोरोना विषाणूचा संसर्ग वाढू नये यासाठी 24 मार्चपासून टाळेबंदी करण्यात आली. या टाळेबंदीमुळे अगोदरच नोटबंदी आणि जीएसटीच्या चक्रामध्ये अडकलेल्या अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक संकट आणखी वाढत गेले. टाळेबंदीच्या काळातील निर्बंधामुळे अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, कंपनी व्यवसाय सेवा, व्यापार, वाहतुक, पर्यटन या क्षेत्राचे अतोनात नुकसान झाले. गृहमंत्रालयाने नॅशनल क्राईम रेकार्डस् ब्युरोच्या डेटाच्या आधारे दिलेल्या माहितीनुसार 2020 मध्ये 11 हजार 716 उद्योजकांनी आत्महत्या करित जीवन संपविले. एनसीआरबीच्या डेटानुसार उद्योजकांनी केलेल्या आत्महत्येचा आकडा शेतकऱ्यांच्या तुलनेत जास्त आहे. कोविड-19 च्या काळात बेरोजगारीचा दर वाढला. लाखो लोकांचा रोजगार गेल्यामुळे त्याच्यापुढे उपजीविका चालविण्याचे संकट निर्माण झाले. या काळात टाळेबंदीमुळे स्थलांतरीत व असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणारे कामगार, स्वयंरोजगार करणारा वर्ग, लहान-मोठे व्यावसायिक, उद्योगपती, व्यापारी, विक्रेते आणि बेरोजगारांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी अहवालानुसार लॉकडाऊच्या काळामध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण 30 टक्यांपर्यंत वाढले आहे.

अर्थव्यवस्थेला गती देऊन अर्थव्यवस्थेचे चाक रूळावर आणण्यासाठी काही महिन्यांनंतर अनलॉकला सुरवात झाली. परंतु या काळातील कोरोनाच्या संकटामुळे झालेले नुकसान दोन चार वर्षात तरी भरून निघणारे नाही. या टाळेबंदीचा सर्वात जास्त फटका असंघटीत क्षेत्रातील व स्थलांतरीत कामगारांना बसला आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्ट :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आलेली आहे.

1. भारतातील असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्गाची माहिती प्राप्त करणे.
2. कामगारांच्या स्थलांतरणाच्या कारणांचा शोध घेणे.
3. टाळेबंदीमुळे स्थलांतरीत झालेल्या कामगारांसमोरील समस्यांचा शोध घेणे.

संशोधन विषयाची गृहिते :

प्रस्तुत संशोधनाची गृहिते पुढीलप्रमाणे आहे.

1. कोविड-19 मुळे भारतातील असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांची आर्थिक स्थिती वाईट झाली आहे.
2. कोविड-19 मुळे स्थलांतरीत कामगारांच्या समस्येत भर पडली आहे.
3. कोविड-19 मध्ये सरकारने केलेल्या आर्थिक मदतीचा फायदा स्थलांतरीत कामगारांना झाला नाही.

संशोधन विषयाची व्याप्ती :

संशोधन विषयाच्या समस्येची व्याप्ती ही व्यापक व जागतिक असून प्रस्तुत संशोधनासाठी फक्त भारतातील असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणारा कामगार वर्ग व टाळेबंदीमुळे काम गेलेल्या स्थलांतरीत कामगार वर्गावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यासापूरती मर्यादीत करण्यात आलेली आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने माहिती आणि आकडेवारी एकत्रित करताना संशोधनाच्या द्वितीय साधन सामग्री पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने दैनिक वर्तमानपत्र, विषयाशी संबंधित तज्ञाचे लेख, मासिके, विविध वेबसाईड व ग्रंथ इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

असंघटीत क्षेत्र :

स्थलांतरीताचा मोठा ओघ हा असंघटीत क्षेत्रात जातांना दिसतो. औद्योगिकरण, शहरीकरणानंतर विशेषतः उदारीकरण खाजगीकरण यानंतरच्या टप्प्यात या क्षेत्रातील श्रमशक्ती वाढतेच आहे. रोजगाराचे तात्पुरते स्वरूप, निरक्षरता, व्यवसायाचे विस्कळीत स्वरूप, मालक वर्गाकडे एकवटलेली सत्ता अशा समस्यामुळे कामगार संघटीत होवू शकत नाही अशा कामगारांना श्रम आयोगाने असंघटीत कामगार असे म्हटले आहे. मुखर्जी यांच्या मते असंघटीत 90 टक्के कामगारांपैकी 30 टक्के कामगारांना नियमित रोजगार आहे. 70 टक्के कंत्राटी कामगार आहेत. यापैकी 71 टक्के कामगार कोणत्याही लिखित कराराशिवाय काम करतात. 54 टक्के कामगारांना पूर्ण पगारी रजेचा हक्क नाही. 50 टक्के कामगारांना सामाजिक सुरक्षा कायद्याचा लाभ नाही.

असंघटीत क्षेत्रामध्ये काम करणारा वर्ग :

असंघटीत क्षेत्राची व्याप्ती खुप मोठी असून यामध्ये प्रामुख्याने शेतमजुर, बांधकाम मजूर, विविध कारागिर, सोनार, नाव्ही, सुतार, कुंभार, धोबी, विणकर, माथाडी व हमाल, घरकामगार, विटभट्टी व दगड खाण मजूर, विडी कामगार, कापड मिल कंपनी कामगार, सफाई कामगार, भाज्या व फळ विक्रेते, फेरीवाले, हॉटेल कामगार, वाहन

दुरुस्ती, गॅरेज कामगार, सुरक्षा कर्मचारी, खाजगी वाहन ड्रायवर, क्लिनर, रिक्षा, कॅब चालक, इलेक्ट्रिशियन प्लंबर, कुरीयरवाले, मॉल व विविध दुकानातील हेल्पर, चप्पल बुट पॉलीश करणारे, वर्तमानपत्र विक्रेते, मच्छिमार, इत्यादींचा समावेश करता येईल. यातील मोठा घटक स्वयंरोजगार करतांना दिसतो.

स्थलांतरीत कामगार :

विविध राज्यातले कामगार मोठ्या शहरांमध्ये येतात. अशा कामगारांना स्थलांतरीत कामगार म्हटले जाते. कोरोनामुळे लॉकडाऊन करण्यात आले. लॉकडाऊनमुळे हाताला काम नाही. खिशात पैसे नाही. अशी स्थलांतरीत कामगारांची स्थिती झाली आहे. म्हणूनच लॉकडाऊन लागू झाल्यानंतर स्थलांतरीत कामगार गावी परतू लागले आहे. या प्रक्रियेला रिहर्स मायग्रेशन अर्थात परतीचे स्थलांतर अशी सज्ञा तज्ञानी दिली आहे.

स्थलांतरीत कामगारांची संख्या व राज्य :

राज्य सरकारांनी दिलेल्या माहितीच्या आधारावर केंद्र सरकारने 8 कोटी स्थलांतरित कामगारांची संख्या असल्याची माहिती दिली. इकॉनॉमिक अँड विकली मासिकात छापलेल्या रिपोर्टनुसार उत्तर प्रदेश आणि बिहार या राज्यातून सर्वाधिक कामगार अन्य राज्यांमध्ये जातात. त्यानंतर मध्यप्रदेश, ओडिसा आणि झारखंडचा क्रमांक लागतो. हे कामगार सर्वाधिक संख्येने मुंबई आणि दिल्ली या भाहरांमध्ये जातात. यानंतर गुजरात आंध्रप्रदेश, कर्नाटक आणि पंजाब या राज्यांमध्ये स्थलांतरीत कामगार काम करतात. 2010 साली महाराष्ट्र सरकारने राज्यातील स्थलांतरविषयीचा एक अभ्यास प्रसिद्ध केला. या अहवालानुसार 1991 ते 2007 या विस वर्षांच्या काळात महाराष्ट्रातील स्थलांतरीतांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. या स्थलांतरीतांमध्ये रोजगारासाठी आणि शिक्षणासाठी एका भागातून दुसऱ्या भागात येणाऱ्यांचे प्रमाण लक्षणीय होते. 2011 सालातील जणगणनेनुसार महाराष्ट्रातील 45 टक्के जनता शहरी भागात राहात होती. गेल्या दहा वर्षांत यात भर पडून निम्म्याहून अधिक महाराष्ट्र आता शहरी बनला आहे. मुंबई, पूणे नाशिक या औद्योगिक पट्यात केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर एकंदर भारतातील एक चतुर्थांश महानगरे एकवटलेली आढळतील. महाराष्ट्राच्या शहरी लोकसंख्येतील निम्मा वाटा मुंबई आणि पूणे या दोन महानगरांचा आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक व कृषी क्षेत्राचा वाटा कमी होऊन सेवा क्षेत्राचा टक्का वाढलेला आहे. मात्र सेवा क्षेत्राचा पसारा मोठ्या प्रमाणावर असंघटीत क्षेत्रातील, तात्पुरत्या रोजगारावरील श्रमजिवी मजूर चालवितांना दिसतात. एका शासकीय आकडेवारीनुसार 2017-18 या एका वर्षामध्ये मुंबईतील रिक्षामध्ये सुमारे 8 टक्क्यांनी वाढ झाली. त्याच वर्षात पूण्यात सुमारे 25 हजार टॅक्सीचालकांनी ऊबेरकडे नोदणी केली. रिक्षा आणि टॅक्सी चालकांखेरीज बांधकाम मजूर हॉटेल कामगार, घर कामगार सुरक्षा रक्षक अशा असंघटीत फुटकळ रोजगारांच्या आधारे स्थलांतरीत श्रमजिवी जगत असतात.

स्थलांतरणाची कारणे

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

कोरोना महामारीच्या अरिष्टामुळे जी टाळेबंदी लागू केली त्याची सर्वाधिक झळ असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना बसली. शेती क्षेत्रातील विविध पेचप्रसंग, सततचा दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा, शेतीतील घटता रोजगार आणि सुशिक्षित तरुणांना स्थानिक पातळीवर रोजगार संधिचा अभाव इत्यादी कारणातून अविकसित भागातून कामगार व विद्यार्थ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरण झाले आहे. भारताच्या अविकसित राज्यातूनही मोठ्या प्रमाणात लोक महानगरात आले. परंतु कोरोना संसर्गाची भिती आणि टाळेबंदीमुळे मोठ्या महानगरामधून कामगारांचे निमशहरी आणि गावाकडे स्थलांतरण मार्च ते जुलै 2020 या दरम्यान मोठ्या प्रमाणावर झाले. इतर राज्यातील कामगारांची आपापल्या गावी जातानाची परवड अतिशय त्रासदायक होती. इतर राज्यातील कामगारांचा प्रवास आणि समस्या आपण प्रसार माध्यमांच्या बातम्यांमधून पाहिला. परंतु राज्यातील स्थलांतरीत कामगारांचे प्र” न परंप्रांतियांसारखे चर्चेत आले नाही.

स्थलांतरीत कामगारांसमोरील समस्या

टाळेबंदीमुळे स्थलांतरीत झालेल्या कामगारांना पुढील समस्यांना सामोरे जावे लागले.

1. जीव धोक्यात घालून प्रवास:

श्रमिक ट्रेन सुरू होण्यापूर्वी अनेक परंप्रांतीय कामगारांनी पायी, सायकलवर, खाजगी वाहनांना जास्तीचे पैसे देऊन, चोर मार्गाने, मालवाहतुक गाडीतून प्रवास केला. प्रवासादरम्यान कामगार व कामगारांची लहान मुल व महिलांची उपासमार, अपघात, व मृत्यु सुध्दा झालेत.

2. गावकरी व जवळच्या नातेवाईकांचा विरोध:

काम गेल्यामुळे शहराकडून गावाकडे स्थलांतरीत झालेल्या अनेक कामगारांना कोरोनाचा संसर्ग गावामध्ये वाढेल या भितीने गावकऱ्यांनी गावामध्ये येण्यास मज्जाव केला. रक्ताच्या व जवळच्या नातेवाईकांनीसुध्दा या कामगारांना जवळ केले नाही.

3. विलिगिकरणामध्ये अपऱ्या सुविधा:

सरकारने शहरामधून आणि इतर ठिकाणाहून आलेल्या लोकांसाठी गावातील शाळांमध्ये, मंदिरामध्ये, मंगल कार्यालयामध्ये, सार्वजनिक सभागृहामध्ये 14 दिवसाचे विलिगिकरण आव” यक केले होते. परंतु या विलिगिकरण केंद्रामध्ये राहण्याची, खाण्याची, शौचालय व स्नानगृहाची पुरेशी व योग्य सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात गैरसोय निर्माण झाली त्यामुळे अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले.

4. आवश्यक गरजा पूर्ण करता आल्या नाही

टाळेबंदीमुळे हातचे काम गेल्यामुळे आवश्यक गरजा देखिल पूर्ण करता आल्या नाही. मुलाबाळांसाठी दररोजच्या खान्यापीण्याच्या वस्तू मिळविण्यामध्ये अडचणी आल्या

5. उपासमार, जवळची शिल्लक संपली:

टाळेबंदीच्या सुरवातीला अनेक कामगारांनी काही दिवस जवळ असलेल्या पैशातून काही दिवस काढले आणि शिल्लक संपल्यानंतर गावाकडे परतल्यानंतर कामगार व त्यांच्या कुटुंबाला उपासमारीला सामोरे जावे लागले.

6. कर्जबाजारीपणामध्ये वाढ :

अनेक कामगारांना गावामध्ये परतल्यानंतर 'दैनंदिन आव' यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी कर्ज काढावे लागले त्यामुळे कामगारांच्या कर्जबाजारीपणामध्ये वाढ झाली.

7. निवास, राहणीमान व आरोग्याची समस्या:

गावाकडे परतल्यानंतर अनेक कामगारांना निवासाच्या समस्येला तोंड द्यावे लागले. या काळात कामगारांच्या कुटूंबाच्या राहणीमानाची आणि आरोग्याची समस्याही निलमार्ण झाली.

8. पूर्विचे काम सुटण्याचा धोका :"

शहरातले काम गेल्यानंतर गावाकडे आलेल्या अनेक कामगारांना भाहरातील आपले पूर्विचे काम मिळेल की नाही याची नेहमी भिती वाटत होती. टाळेबंदी हटल्यानंतर भाहरामध्ये परतलेल्या अनेक कामगारांचा पूर्विचा रोजगार गेलेला होता.

9. शासनाच्या योजनेचा लाभापासून वंचित:

टाळेबंदीमुळे काम गेलेल्या व गावाकडे स्थलांतरण कराव्या लागणाऱ्या कामगारांना दिलासा देण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने धान्याच्या स्वरूपात व आर्थिक मदतीच्या स्वरूपात दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला परंतु याचा अनेक कामगारांना लाभ मिळाला नाही.

स्थलांतरीत कामगार आणि शासकीय योजना

1. **आत्मनिर्भर भारत** : केंद्र सरकारने आत्मनिर्भर भारत अभियानांतर्गत अनेक घोषणा केल्या, पॅकेज दिले परंतु अनेक कामगारांना या पॅकेजमध्ये काय आहे आणि कोणासाठी याची माहितीच नाही.

2. **प्रत्यक्ष आर्थिक मदत** : केंद्र सरकारने जन, धन योजनेच्या माध्यमातून थेट पैसे जमा केले परंतु सर्वांनाच याचा फायदा झाला नाही.

3. **रेशनकार्डवर मोफत गहु आणि तांदुळ** : केंद्र सरकारच्या माध्यमातून रेशन कार्डधारकांना टाळेबंदीच्या काळात आणि त्यानंतरही रेशन कार्डवर मोफत गहु आणि तांदुळ दिले गेले परंतु अनेक कामगार कुटूंबाकडे रेशन कार्ड नसल्यामुळे फायदा मिळाला नाही.

4. **शिवभोजन थाळी योजना** : महाराष्ट्र सरकारने गरजू व्यक्ती व कामगारांना कमी पैशात शिवभोजन थाळी योजनेच्या माध्यमातून मदतीचा हात दिला परंतु गरजूची संख्या लक्षात घेता फारसा फायदा झालेला नाही.

5. **मनरेगाच्या माध्यमातून कामाची उपलब्धता**: टाळेबंदीच्या काळात जे कामगार गावात आले त्यांच्यासाठी मनरेगा अंतर्गत काम मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले. परंतु निवडक कामगारांनाच लाभ झाला अनेक कामगारांना या कामाची सवय नसल्यामुळे फायदा झाला नाही.

6. **सामाजिक संस्था व सामाजिक कार्यकर्त्यांची मदत**: स्थलांतरीत कामगारांना शहरातील व गावातील अनेक सामाजिक संस्थांनी धान्य, किराना, दैनंदिन खाण्यापीण्याच्या वस्तू इत्यादी स्वरूपात मदत केली परंतु समस्या मोठी असल्याने ही मदत पुरेशी ठरू शकली नाही.

7. **श्रमिक स्पेशल ट्रेन** : केंद्र सरकारने श्रमिक स्पेशल ट्रेन सुरू केली. पहिली ट्रेन लिंगमपल्लीहून झारखंड मध्यल्या हटियासाठी रवाना केली. रेल्वे मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार 800 हुन अधिक श्रमिक स्पेशल ट्रेन्सच्या माध्यमातून 10 लाख स्थलांतरीत कामगार आपल्या घरी परतले आहेत. बसेस तसेच पायी गावी जाणाऱ्या स्थलांतरीत कामगारांची संख्या पकडली तर शहरातून गावी जवळपास 15 लाख कामगार गावी व घरी परतले होते. तर एवढ्याच संख्येने स्थलांतरित कामगार अनेक राज्यांमध्ये अडकले होते.

उपसंहार

कोविड-91 च्या संकटामध्ये सापडलेल्या असंघटीत क्षेत्रातील आणि स्थलांतरीत कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय स्तरावर पॅकेजच्या स्वरूपात आर्थिक व धान्याच्या स्वरूपात सर्वतोपरी मदत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु या कोरोना संकटामुळे कामगारांना आर्थिक स्थिरता प्रदान करण्यामध्ये अनेक उणिवा असल्याचे प्रकर्षाने समोर आले. या दृष्टीने विचार केल्यास कामगारांना निश्चित सामाजिक सुरक्षा, निश्चित वेतन, आरोग्य विम्याचे कवच पुरविणे आव' यक असल्याची गरज आहे. तसेच विविध कामगार कायद्यामध्ये असलेली विलप्टता कमी करून एकसमानता आणणे आवश्यक आहे. मागास भागातील स्थलांतरण रोखण्यासाठी या भागात बिगरकृषी लघू व मध्यम उद्योग, प्रक्रिया उद्योग वाढविण्याची गरज आहे. त्यास योग्य सरकारी मदत, सुलभ कर्ज देणे व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. विकासाचे विकेंद्रीकरण झाल्यास ग्रामीण भागात कामगारांना काम मिळणे सुलभ होईल व स्थलांतरण कमी होईल. कामगार काम करीत असलेल्या कामाच्या ठिकाणी त्यांना संपूर्ण संरक्षण मिळाले पाहिजे. एकंदरीत अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्वतोपरी विकासाला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करून कामगारांना रोजगार उपलब्ध करून दिला पाहिजे. कोरोनाच्या दोन लाटेमुळे सर्वच घटकाचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झालेले असून अनेक कामगारांचा मृत्यु झालेला आहे. कोरोनाची तीसरी लाट उंबरठ्यावर आहे अशा स्थितीत इतर वर्गांप्रमाणेच कामगार व कामगारांचे कुटूंबाचे पूर्णलसिकरण करण्यावर सरकारने भर दिला पाहिजे.

संदर्भसूची

1. कोविड-19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : संपादक, डॉ. अशोक पी. टिपरसे, सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस नांदेड 27 फेब्रुवारी-2021
2. दैनिक लोकसत्ता : कोरोनाचे नाव कामगारावरच घाव अजित अभ्यंकर यांचा लेख 13 मे 2020
3. अॅग्रोवन, कृषकोन्नती पत्रिका
4. न्युज चॅनेलच्या माध्यमातून उपलब्ध झालेली माहिती
5. www.google.com उपलब्ध माहिती